

Психологічний зміст структури діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу Міністерства оборони України

В.Є. Шевченко

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено психологічний зміст структури діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу Міністерства оборони України. Розкрито роль аналітика розвідки в реалізації розвідувального циклу.

Ключові слова: інформаційно-аналітичний підрозділ, аналітик, розвідувальний орган, психологічний зміст діяльності.

В статье исследовано психологическое содержание деятельности персонала информационно-аналитического профиля разведывательного органа Министерства обороны Украины. Раскрыта роль аналитика разведки в реализации разведывательного цикла.

Ключевые слова: информационно-аналитическое подразделение, аналитик, разведывательный орган, психологическое содержание деятельности.

The article studied the psychological content of the activities of staff information and analytical profile of an intelligence agency of the Ministry of Defense of Ukraine. The role of an intelligence analyst in the implementation of the intelligence cycle.

Keywords: information and analytical unit, analyst, intelligence agency, psychological content of the activity.

Постановка проблеми

Володіння достовірною і актуальною інформацією поряд з умінням ефективно використовувати адекватні методи її збирання, аналізу і надання є основою успішної діяльності підприємств і організацій будь-якої організаційно-правової форми.

Інформаційно-аналітична робота в галузі міжнародних відносин, зовнішньої політики і розвідки – сукупність дій, що відбуваються в інтересах підвищення ефективності державної управлінської діяльності та мають на меті пізнання сутності, причин, тенденцій розвитку подій і явищ на світовій арені, розгляд і оцінювання ситуацій, вироблення на основі аналізу й обробки міжнародної інформації висновків, рекомендацій, коментарів. Її мета – пізнання сутності, причин, тенденцій міжнародних подій і явищ для обґрунтування прийняття відповідних державних рішень [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Найчастіше, питання діяльності персоналу розвідувальних органів України розглядається лише в площині методологічних засад реформування роботи розвідувальних органів держави. Науковцями не приділяється увага аналізу психологічного змісту структури діяльності персоналу розвідки, зокрема інформаційно-аналітичного профілю. Отже, проблема, що розглядається нами, в працях вітчизняних авторів повністю не розкрита.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

За установленою практикою функціональна структура розвідки охоплює процеси добування актуальної інформації шляхом агентурної та технічної розвідки, з подальшим її аналізом і підготовкою аналітичних матеріалів, прогнозів, сценаріїв

розвитку ситуації у сфері національної та міжнародної безпеки. Велику роль у цьому відіграє робота персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу, психологічний зміст структури діяльності яких на сьогодні практично не досліджено.

Формулювання цілей статті

Метою статті є подання результатів психологічного аналізу змісту структури діяльності персоналу інформаційно-аналітичного профілю розвідувального органу Міністерства оборони України (надалі – МОУ).

Виклад основного матеріалу дослідження

З практичної точки зору, інформаційно-аналітична діяльність є цілісною частиною відомчого механізму управління розвідувального органу, що виявляється в наявності єдиних цілей, єдиного комплексу функцій, єдиних основних методів їх реалізації, єдиного класу об'єктів управління, в існуванні стійких зв'язків між елементами середовища, при перевазі внутрішніх зв'язків над зовнішніми, що забезпечує відносну автономність системи. Будучи невід'ємним елементом управлінської діяльності, вона повинна бути спрямована на досягнення конкретних результатів, до яких можна віднести насамперед забезпечення безпеки держави та законності в суспільстві.

Інформаційно-аналітична робота потребує постійного аналізу факторів, що впливають на стан безпеки держави. Це передбачає, у свою чергу, безперервне збирання інформації про реальну наявність ризиків і загроз державним інтересам, поточну діяльність підрозділів розвідувального органу, її результати та середовище функціонування.

Провідну роль у процесах роботи з інформацією відіграє персонал.

Діяльність персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ є багатоаспектною, що обумовлюється цілями та завданнями, які фахівець-аналітик здійснює, а також умовами, у яких він виконує свої функції.

Під час розв'язання завдань нашого дослідження на підставі аналізу структури професійної діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ виявлялися психологічні особливості їхньої праці, визначалася ступінь її напруженості та основні види робочих операцій. Напруженість професійної діяльності визначалася за допомогою гігієнічного класифікатора праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу [3, с. 3-8].

Здійснюючи психологічний аналіз діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ, ми розуміли, що це не можна здійснити без виявлення змісту і структури даного виду діяльності.

У військовій психології встановлено, що психологічний аналіз діяльності виявляє її зовнішні умови: об'єкт, засоби, результати та їхній вплив на психіку і дії військового фахівця, а також внутрішні умови (цілі, мотиви, способи), можливості управління і саморегулювання [4; 5; 6; 7].

Психологічний аналіз діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ передбачає дослідження перерахованих компонентів діяльності, їхнього змісту і способів взаємодії. Проаналізувати психологічну природу діяльності аналітика розвідки можна, лише визначивши спосіб взаємодії всіх компонентів його діяльності, оскільки в цій взаємодії проявляється суть кожного компонента окремо і всієї діяльності, як системи, в цілому.

Ураховуючи досвід дослідження діяльності оперативних чергових радіотехнічної розвідки К.В. Ночовним [8, с. 41], пропонуємо розглядати структурні і змістові компоненти діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів на основі концептуальної схеми діяльності, запропонованої Б.Ф. Ломовим [9, с. 5-6] (рис. 1).

В якості основних структурних компонентів автором виділені: мета діяльності,

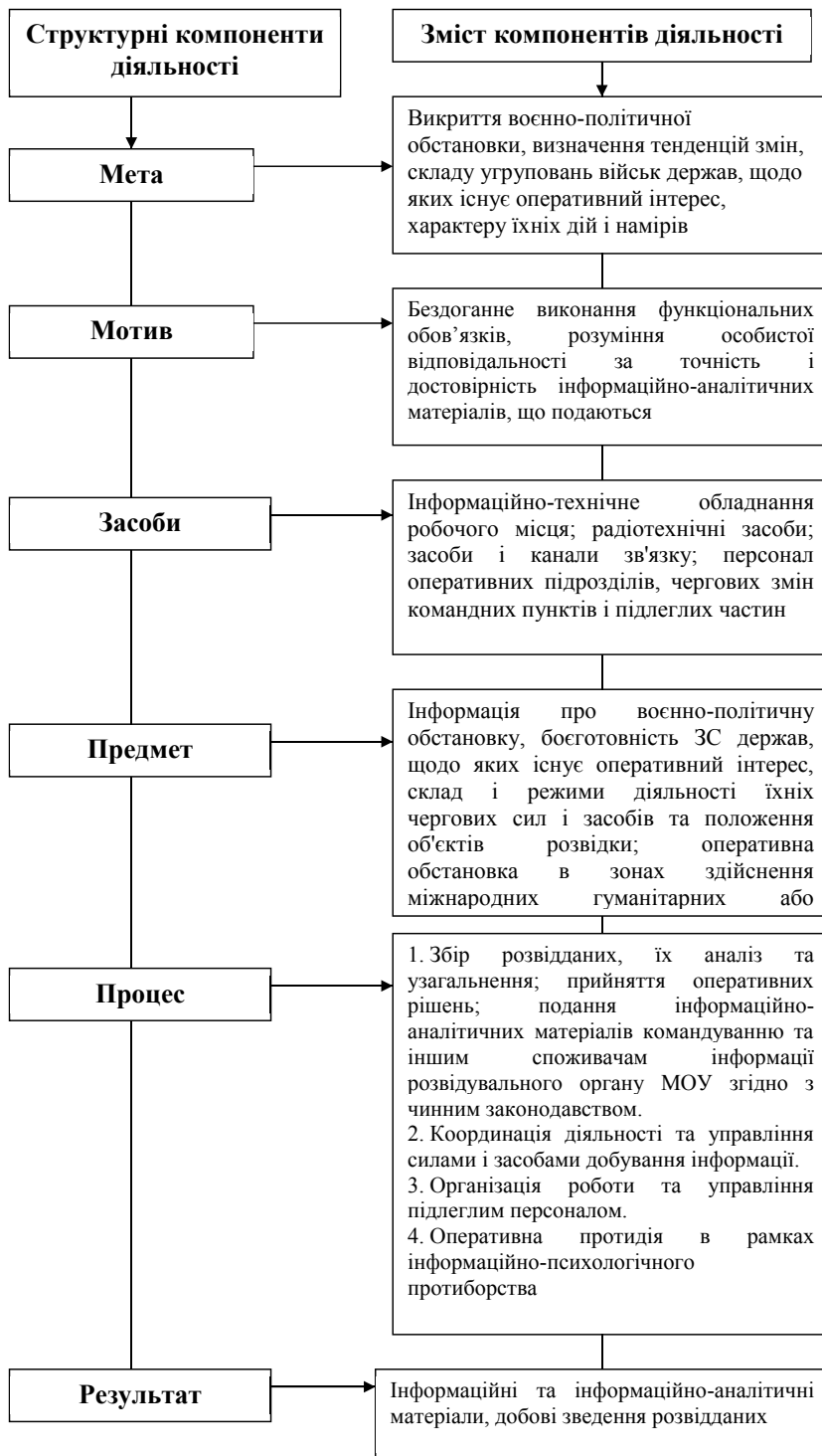

Рис. 1. Принципова схема структурних і змістових компонентів діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ

її мотиви, засоби, предмет, процес і результати.

Відповідно до схеми мета діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу визначена місцем і роллю розвідувального органу в секторі державної безпеки на сучасному етапі.

Мета виступає передумовою початку роботи фахівця. Провідною, визначальною метою аналітика розвідки є викриття воєнно-політичної обстановки, визначення тенденцій її змін, складу угруповань військ держав, щодо яких існує оперативний інтерес, характеру їх дій і намірів.

Крім того, матеріали, надані розвідкою, інформують керівництво держави стосовно того, як та чи інша держава дотримується зобов'язань, взятих на себе після підписання міжнародних угод з Україною, а також про факти їх порушення.

Спрямованість на досягнення цієї мети організовує діяльність аналітика.

Мотиви діяльності аналітика розвідки поєднують у собі його моральну позицію, особистісний зміст професійної діяльності та енергетичний потенціал організму. Серед найважливіших психологічних особливостей діяльності аналітика розвідки у важких ситуаціях є своєрідність мотивів, що обумовлюють цей процес.

При цьому мотивація в таких ситуаціях включає процес створення, активізації функціонування мотивів підвищеної відповідальності та прагнення вийти з особистісно значущого ускладнення. Мотивацію можна вважати тим соціально-психологічним механізмом, за допомогою якого співвідносяться зовнішні і внутрішні чинники (умови) регуляції діяльності фахівця.

Зовнішні умови відбиваються у вимогах до функціональних обов'язків фахівця, що сформульовані в статутах, настановах, наказах, а також в особливостях завдань, що виконуються; оперативній обстановці; у потребах соціального оточення (персонал чергових змін, персонал оперативних підрозділів, керівництво тощо) і характері взаємовідносин, що склалися в підрозділі.

До внутрішніх факторів, що визначають мотиви діяльності аналітика розвідки, відносяться: духовні запити, моральні настанови, ставлення до своїх обов'язків, його індивідуальні психологічні та психофізіологічні особливості.

Зовнішні та внутрішні фактори, відбиваючись у мотивах, визначають їх соціально-особистісну та діяльнісну структуру. Поведінка людей у важких ситуаціях бойової діяльності значною мірою залежить від характеру переважаючих мотивів. Тому дослідження мотивації аналітика розвідки може бути одним зі шляхів пояснення його поведінки у важких ситуаціях.

На думку ряду авторів, серед різних типів мотивації діяльності військового фахівця у важких ситуаціях виділяється результативний тип мотивації, який у психології називають мотивацією досягнення [10; 11; 12; 13; 14]. Цей вид мотивації характеризує домінування орієнтації військового спеціаліста, в основному, на досягнення кінцевого результату своєї роботи, а також результатів, пов'язаних зі службовими і моральними мотивами (почуття обов'язку, прагнення не зганьбити честь мундира, успішно виконати бойове завдання, гідно подолати труднощі, бути не гірше інших тощо).

У низці досліджень встановлено, що цей тип мотивації властивий переважній більшості осіб з персоналу чергових змін підрозділів радіотехнічної розвідки при виконанні завдань у важких ситуаціях [8; 15]. Про прагнення виконати завдання в інтересах бойового чергування заявили 71,8% опитаних ним осіб, і лише близько 20% фахівців у важких ситуаціях проявляли мотивацію уникнення невдач.

Крім того, автором показано, що засоби діяльності аналітика розвідки виступають: інформаційно-технічне обладнання робочого місця; радіотехнічні засоби; засоби і канали зв'язку; персонал оперативних підрозділів, чергових змін командних пунктів і підлеглих частин.

Специфічність цих засобів для діяльності аналітика полягає в їхньому призначенні: убудованість їх у контур цілісної системи військового управління і неможливість

з їхньою допомогою прямого знищення супротивника в разі початку бойових дій. Вплив на психіку аналітика зазначених засобів полягає в тому, що вони стають джерелом перцептивного, інтелектуального та емоційного напруження. Завдяки їм аналітик розвідки або управлінець є включеним у такі типи діяльності: «людина – техніка», «людина – знакова система», і в діяльність типу «людина – людина». У зв'язку з цим йому необхідні професійно важливі знання, навички та вміння виконання завдань, у яких фахівець реалізує мету своєї діяльності в складі конкретного інформаційно-аналітичного підрозділу, перебуваючи під взаємодією з великою кількістю осіб, у тій чи іншій мірі залучених до добування та обробки інформації, і які впливають на кінцевий результат діяльності.

Предмет діяльності. У вітчизняній психології предметом діяльності прийнято вважати об'єкти діяльності або їх сукупності, шляхом перетворення або видозмінення яких можливе досягнення мети [16; 17].

Предметом діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ є інформація про воєнно-політичну обстановку, боєготовність ЗС держав, щодо яких існує оперативний інтерес, склад і режими діяльності їхніх чергових сил і засобів та положення об'єктів розвідки; оперативна обстановка в зонах здійснення міжнародних гуманітарних або миротворчих місій.

Аналіз і узагальнення цієї інформації дає змогу досягти мети діяльності. За психологічним змістом робота з предметом діяльності являє собою серію дій, які складаються з сприйняття інформації, що надходить по всіх каналах, зосередження та переключення уваги, операційного мислення, вольового прийняття рішень, мовних, рухових актів тощо. Шляхом цих дій персонал аналітичних підрозділів здійснює взаємодію з іншими підрозділами розвідувального органу, командуванням і сприяє процесові прийняття ними рішень.

Головною складовою процесу діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів є збір, аналіз, узагальнення та подання розвідувальних даних команду-

ванню. Водночас персонал здійснює координацію діяльності й управління силами та засобами, що беруть участь у добуванні розвідувальної інформації. Таким чином, персонал паралельно здійснює управлінські та виконавчі функції.

У структурі професійної діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів нами встановлено такі робочі операції: первинні збір і обробка оперативних даних; вибір і прийняття рішень; надання вказівок і розпоряджень; детальний аналіз оперативних даних і підготовка інформаційних матеріалів; поточне вирішення оперативних питань; організація і проведення колективних інформувань; участь у робочих нарадах.

У галузі сучасного безпекознавства розроблено концепцію «розвідувального циклу», у якій аналітичний персонал розвідувального органу є центровим суб'єктом діяльності [18, с. 54]. Розвідувальний цикл – процес, під час якого інформацію здобувають, трансформують у відомості та передають розробникам державної стратегії для прийняття рішень. Зазвичай розвідувальний цикл складається з п'яти етапів: планування, збір інформації, опрацювання отриманої інформації, підготовка звітів, їх аналіз і поширення.

Планування означає управління всім розвідувальним процесом – від визначення потреби в даних до доставки результатів замовнику. Цей процес здійснюється згідно із запитами або вимогами замовника.

Збір інформації передбачає накопичення неопрацьованої інформації, з якої буде отримано остаточні розвіддані.

Опрацювання інформації – це надання великій кількості інформації, що надійшла до системи, форми, найпридатнішої для отримання розвідданих за допомогою перекладу та розшифрування. Опрацювання – це також сортування за предметом, використання даних і переведення їх на відповідні носії інформації.

Підготовка звітів та їх аналіз – перетворення основної інформації на кінцеві розвіддані. Якісний аналіз залежить від наявності високопрофесійних спеціаліс-

тів, спроможних дати оцінку подіям та умовам, аналізувати загальнодоступну інформацію і дані, отримані таємними каналами.

Поширення інформації – це заключний етап циклу, до якого належить передача розвідданих замовникові. Інформація повинна відповідати таким вимогам: суттєвість, вчасність, точність, широта, бездоганність, що передбачає відсутність політичного підґрунтя (дезінформації, пропаганди, обману). Поширення інформації є найскладнішою складовою розвідувального циклу. Розкриття даних навіть для використання їх урядом створює складнощі через таємність методів і джерел їх отримання.

Звісно, наведена модель розвідувального циклу є дуже спрощеною, але вона дає уявлення про проблеми отримання розвідданих та їх поширення. Відповідно, перш ніж приймати оперативне рішення і вживати дій, персоналові інформаційно-аналітичних підрозділів розвідки потрібно уявити ситуацію, розібратися в ній, оцінити її. Зрозуміло, що ці процеси потребують часу. В умовах загострення воєнно-політичної обстановки, коли обсяг вхідної інформації дуже великий, а нормативи подання доповідей споживачам інформації мають часові обмеження, можна зробити висновок про хронічне інформаційне перевантаження фахівця.

Нами встановлено, що за критеріями напруженості трудового процесу робота персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ відноситься до шкідливого класу умов праці (табл. 1) [15, с.21].

За даними ряду дослідників, праця військового фахівця інформаційно-аналітичного профілю характеризується легким фізичним навантаженням, великим розумовим навантаженням, обмеженням обсягу рухів при змінній робочій позі [7; 19; 20].

Переходи протягом трудового дня становлять у середньому до 500 метрів. Тривалість сконцентрованого спостереження – від 25% до 60% загального робочого часу (50% робочого часу займає

процес спостереження за сигналами відеомоніторів), щільність сигналів становить від 45 до 90 за годину робочого часу, число об'єктів одночасної концентрації уваги до 5; розмір об'єктів спостереження – 1-0,3 мм; розбірливість слів та інших сигналів від 100 до 85%.

Характерним є те, що діяльність супроводжується високою вірогідністю виникнення конфліктних ситуацій. Монотонність навантажень відповідає оптимальному класу умов праці – число елементів, необхідних для реалізації простого завдання, становить понад 10, а тривалість виконання завдань – понад 100 секунд. Фактична тривалість робочого дня – 10-11 годин за відсутності робочих змін. Відпочинок – лише під час обідньої перерви.

При значному обмеженні рухової активності у персоналу розвивається стан гіподинамії з поступовим збільшенням маси тіла (ожиріння). Збільшення маси тіла призводить до ускладнення у роботі серцево-судинної та дихальної систем, чинить додаткове навантаження на суглоби нижніх кінцівок під час переміщень.

Сукупність перерахованих вище та інших факторів, що не враховані, створює значне психологічне навантаження на фахівця під час виконання обов'язків.

Його величина у кожній конкретній ситуації залежить від сумарного впливу факторів, але з обов'язковим домінуванням у загальному навантаженні окремих із них. Впливу цих факторів людина протиставляє свою психологічну стійкість, досвід, особистісні можливості. Недостатня психологічна стійкість до впливу психогенних факторів може призвести до розвитку негативних психічних станів і навіть до зриву поставленого завдання.

З огляду на вищевикладене можна припустити, що ефективність діяльності аналітика залежить від рівня стійкості функціонування його психіки до впливу психогенних факторів.

Психологічною специфікою діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідки є також те, що інформаційна модель об'єкта діяльності, під якою

Результати оцінки напруженості професійної діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ

Види навантажень	Показники напруженості виробничих процесів	Клас
1. Інтелектуальні навантаження	1.1. Зміст роботи	3.2
	1.2. Сприйняття сигналів та їх оцінка	3.2
	1.3. Розподіл функцій за ступенем важкості завдань	3.2
	1.4. Характер виконуваної роботи	3.2
2. Сенсорні навантаження	2.1. Тривалість зосередженого спостереження	1
	2.2. Щільність сигналів за 1 годину роботи	2
	2.3. Число об'єктів одночасного спостереження	1
	2.4. Розмір об'єкта розрізнення при тривалому зосередженні уваги	2
	2.5. Робота з оптичними приладами при діяльності зосередженого спостереження	1
	2.6. Спостереження за екранами АСУ	2
	2.7. Навантаження на слуховий аналізатор	1
	2.8. Навантаження на голосовий апарат	2
3. Емоційні навантаження	3.1. Ступінь відповідальності за результат особистої діяльності. Значущість похибок	3.2
	3.2. Ступінь ризику для власного життя	1
	3.3. Ступінь ризику небезпеки для інших осіб	1
	3.4. Можлива кількість конфліктних виробничих ситуацій у межах робочого часу	2
4. Монотонність навантажень	4.1. Кількість елементів, необхідних для реалізації простих завдань або операцій, які часто повторюються	1
	4.2. Тривалість виконання простих завдань або операцій, які часто повторюються	1
	4.3. Час активних дій	1
	4.4. Монотонність виробничого середовища	1
5. Режим роботи	5.1. Фактична тривалість робочого часу	3.1
	5.2. Змінність роботи	1
	5.3. Наявність регламентованих перерв та їх тривалість	3.1
Кількість показників за класами	1 клас	11
	2 клас	5
	3.1 клас	2
	3.2 клас	5
Підсумкова оцінка, клас		3.2

ми розуміємо стан засобів відображення інформації про об'єкт праці, що сприймається людиною-оператором, перебуває в постійній зміні відповідно до мінливої оперативної обстановки. У зв'язку з цим у свідомості аналітика весь час повинен зазнавати зміни й суб'єктивний образ – «концептуальна модель діяльності об'єкта оперативного інтересу».

Звідси можна зробити висновок, що персонал інформаційно-аналітичних підрозділів розвідки повинен мати глибокі і змістовні знання про об'єкт діяльності. Без таких знань аналітик не зможе правильно оцінити, інтерпретувати данні, що надходять, і прийняти адекватне рішення. Результатом діяльності аналітика розвідки, тобто кінцевим продуктом, є ін-

формаційні та інформаційно-аналітичні матеріали, добові зведення розвідданих. Виходячи з результатів діяльності персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ, можна судити про її ефективність (успішність), яка може бути виражена кількістю і якістю інформаційних документів, що отримали високу оцінку споживача.

Критеріями оцінки ефективності цієї діяльності є:

- а) результативність;
- б) задоволеність фахівця ходом і результатами діяльності.

Об'єктивними показниками ефективності діяльності фахівця-аналітика виступають: кількість і якість завдань, що вирішуються під час робочих змін; кількість і якість інформаційних повідомлень, переданих споживачам; достовірність інформації (інформація, яка підтверджується декількома джерелами і не спростовується подальшими розвитком подій); відповідність оцінки оперативної ситуації часовим параметрам нормативних вимог і об'єктивній необхідності; виконання регламенту функціональних обов'язків відповідно до нормативних документів; відсутність помилок у діяльності.

Суб'єктивними показниками ефективності діяльності фахівця-аналітика є: задоволеність процесом діяльності; задоволеність результатами діяльності; задоволеність сумісними діями з персоналом різних підрозділів розвідувального органу; самопочуття, активність, настроїв фахівця в ході роботи; раціональність психічних і фізичних витрат, необхідних для виконання діяльності на заданому рівні якості.

Література

1. Ліпкан В. А. Борьба с терроризмом : у значеннях та поняттях / В. А. Ліпкан. – К. : Магістр-XXI ст., 2009. – 162 с.
2. Петрик В. М. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навчальний посібник / В. М. Петрик. – К. : Ніка-центр, 2007. – 265 с.
3. Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу, ГН 3.3.5-3.3.8; 6.6.1-083. – 2001. – 35 с.
4. Корольчук М. С. Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності / М. С. Корольчук. – К. : Вид-во КВГІ, 1996. – 120 с.
5. Ковалевский В. Ф. Военная психология : проблемы теории и практики / В. Ф. Ковалевский. – М. : Воениздат, 1983. – 98 с.

Отже, можна визначити виконання функціональних обов'язків персоналом інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ як вид перцептивно-аналітичної діяльності, що протікає в умовах нерівномірних за обсягом і швидкістю надходження інформаційних стимулів, спрямованої на реалізацію завдань з отримання та аналізу розвідувальної інформації, а також координації та управління силами і засобами добування такої інформації.

Висновки

Дослідженням встановлено, що інформаційно-аналітична діяльність є цілісною частиною відомчого механізму управління розвідувального органу, що виявляється в наявності єдиних цілей, єдиного комплексу функцій, єдиних основних методів їх реалізації, єдиного класу об'єктів управління, в існуванні стійких зв'язків між елементами середовища, при перевазі внутрішніх зв'язків над зовнішніми, що забезпечує відносну автономність системи.

Як невід'ємний елемент управлінської діяльності вона повинна бути спрямована на досягнення конкретних результатів, до яких можна віднести насамперед забезпечення безпеки держави та режиму законності в суспільстві.

Діяльність персоналу інформаційно-аналітичних підрозділів розвідувального органу МОУ є багатоаспектною, що обумовлюється тими цілями та завданнями, які фахівець-аналітик здійснює, а також умовами, у яких він виконує свої функції; має ознаки операторської та управлінсько-організаторської; за психологічним типом є організаційно-розумовою.

6. Ягунов В. Військова психологія : Підручник / В. Ягунов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.
7. Голубев А. А. Построение и организация адаптивных систем профессионально-психологического отбора операторов : монография / А. А. Голубев. – М. : МГЭИ, 2003. – 243 с.
8. Ночовный К. В. Психологические аспекты повышения эффективности деятельности оперативного дежурного частей радиотехнической разведки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / К. В. Ночовный / Военный университет. – М., 2003. – 241 с.
9. Ломов Б. Ф. К проблеме деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 5. – С. 3-23.
10. Авдеев Е. С. Психологическая совместимость как фактор эффективности совместной деятельности военнослужащих пограничного наряда : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Е. С. Авдеев // Российский гос. социал. ун-т. – Голицыно, 2010. – 19 с.
11. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.06 / В. І. Барко / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 312 с.
12. Дашко М. Н. Психологическое обеспечение подготовки к специальным операциям по разоружению и ликвидации незаконных вооруженных формирований : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.14 / М. Н. Дашко / Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. – М., 2006. – 19 с.
13. Торгаева И. Н. Психолого-акмеологические факторы формирования личностно-профессиональной Я-концепции военнослужащих по контракту (на примере подразделений Воздушно-десантных войск) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / И. Н. Торгаева / ГОУВПО «Ульяновский гос. ун-т». – Ульяновск, 2006. – 20 с.
14. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков. – М. : Логос, 1996. – 320 с.
15. Шевченко В.Є. Діагностика та корекція функціонального стану військових спецоператорів : методичний посібник / В. Є. Шевченко. – К. : Військова частина А0515, 2001. – 80 с.
16. Клибанівська Т. М. Інженерна психологія : Методичні матеріали для студентів / Т. М. Клибанівська, Н. А. Швець. – Вінниця : ВДАУ, 2009. – 94 с.
17. Обознов А. А. Психическая регуляция операторской деятельности в особых условиях : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.03 / А. А. Обознов / Институт психологии РАН. – М., 2003. – 24 с.
18. Ліпкан В. А. Безпекознавство : Навчальний посібник / В. А. Ліпкан. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.
19. Компанец В. С. Психофизиологические критерии умственного утомления и их профориентационная значимость : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.02 / В. С. Компанец / Институт психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины, 1996. – 442 с.
20. Зараковский Г. М. Психологические критерии сложности принятия решений человеком-оператором / Г. М. Зараковский, Я. М. Могазанник // Методология в инженерной психологии, психологии труда и управления. – М. : Наука. – 1981. – С. 63-78.